

.....
віровчення. – К., 1978. – 119 с.; 2. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 663. – Арк. 27-28; 3. Там само. – Арк. 28-30; 4. Там само. – Спр. 823. – Арк. 4-5; 5. Там само. – Арк. 15; 6. Там само. – Арк. 16; 7. Там само. – Арк. 17-18; 8. Там само. – Арк. 34-38; 9. Там само. – Спр. 872. – Арк. 2-5; 10. Там само. – Арк. 5; 11. Там само. – Арк. 26-17; 12. Там само. – Спр. 1040. – Арк. 61-62; 13. Там само. – Арк. 62-63; 14. Там само. – Арк. 56, 67; 15. Там само. – Арк. 55-58.

О.В. Лісовська

ДЕРЖАВНО–ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК УРСР В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

Історично стосунки України з центром склалися не безпроблемно. І хоча післявоєнна історія цих стосунків мала більш цивілізований характер, але й тоді проблеми залишалися. Наріжним каменем завжди було питання міри самостійності України в розв'язанні проблем державного будівництва, розвитку промисловості й сільського господарства, національно-культурного розвитку. Розв'язувались вони, як правило, з позицій інтересів центральної влади. Причому, чим більшим був тиск цієї влади, тим слабше опиралася республіканська влада. Її покірлива позиція мала вигляд порозуміння, а не рівноправних партнерських стосунків, про які в системі взаємин республік і центру в СРСР не могло бути й мови.

Питання, пов'язані з розвитком української державності в 1960-1980-ті роки, одержали певне висвітлення в радянській історіографії. Окремі аспекти даної проблеми були висвітлені в «Истории Украинской ССР»¹. У другому томі «Суспільно-політичне життя трудящих УРСР» за редакцією А.Д. Скаби² Однак ці дані, з ідеологічних причин, подавалися вибірково, увага акцентувалася лише на досягненнях, замовчувалися недоліки й наявні проблеми, як наприклад у працях Є.Т. Соломка³, Р.Д. Синельникової⁴, І.А. Цюпи⁵, В.П. Столяренка⁶ У сучасній історичній науці ряд дослідників вже зробили спробу переосмислити українську радянську історію. Особливо це простежується в працях Р.П. Іванченко⁷ та В.Д. Табачника⁸ На особливу увагу заслуговує праця С.С. Падалки, який розкриває не лише економічне життя країни в 60-80-ті роки ХХ ст., але й дає реальну оцінку політичним подіям даного періоду.⁹

Висвітлення питань розвитку держави і права України в період загострення кризи радянської системи необхідне для відтворення неупередженої історії нашої держави. Тому метою даної публікації є спроба дати об'єктивну й реальну оцінку подіям 1960-х-1980-х років.

У жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС відбулася зміна партійного керівництва СРСР. Першим секретарем ЦК партії був обраний Л. Брежнєв. Відбулося повернення до консервативних, певною мірою просталінських позицій.¹⁰ На рубежі 60-70-х рр. Радянський Союз, а разом з ним і УРСР, як повністю інтегрована в цю централізовану державу республіка, вступили у період історії, за яким затвердилася назва «застій», що тривав до середини 80-х рр. ХХ ст.

Негативну роль у збереженні командно-адміністративної системи управління відіграли догматизм в ідейно-теоретичній сфері, апологетика існуючого порядку, видавання бажаного за дійсне. Теоретичною базою завищеної оцінки стану суспільства стала концепція розвинутого соціалізму, висунута ХХІV з'їздом КПРС, як альтернатива утопістським теоріям безпосереднього будівництва комунізму. У країні розгорнулася широкомасштабна пропагандистська кампанія щодо роз'яснення її основних ознак. Народним масам наполегливо прищеплювалася думка, що вони живуть у суспільстві, в якому успішно розв'язуються питання задоволення їхніх життєвих потреб, до значних висот підіймається економіка, наука, освіта, мистецтво. У надрах розвинутого соціалізму акумулюються та широко розвиваються риси комунізму, створюється його матеріально-технічна база, вдосконалюються суспільні відносини, виховується нова людина, визрівають необхідні умови для поступового переходу до вищої фази комуністичного суспільства. Саме це і є «розвинутий соціалізм» – вищий тип людської цивілізації, який досягнуто лише в Радянському Союзі.¹¹

Положення про будівництво розвинутого соціалістичного суспільства було закріплене в Конституції СРСР 1977 року, а згодом і в Конституції УРСР 1978 року. Стверджувалося, що держава в радянському суспільстві стала загальнонародною, оскільки в різних формах народовладдя брала участь велика кількість людей – усього в СРСР близько 40 млн., а в УРСР майже 10 млн. осіб. Але це було тільки формою, що аж ніяк не змінювала суті тоталітарної природи радянської держави. Командно-адміністративна система управління гальмувала прогресивний розвиток суспільства, негативно впливала на всі сфери життя.

Непослідовною виявилася й зовнішня політика СРСР. Так у 60-ті та 70-ті роки Радянський Союз став ініціатором політики «розрядки», взяв участь у Гельсінському процесі (1975 р.). У

.....
зазначеному руслі миролюбної політики у міжнародних відносинах брала участь й УРСР, використовуючи свої конституційні права в цій сфері. Вона була членом ООН, деяких її спеціалізованих установ, організацій, комісій, комітетів; входила до складу багатьох міжнародних організацій – Дунайської комісії, Міжнародного бюро виставок, Міжнародного Червоного Хреста та ін., була учасником понад 100 міжнародних договорів. Водночас основні напрями зовнішньополітичної діяльності КНРС і Радянської держави, практика її реалізації, як і раніше, визначалися ідеологією конфронтації, твердженням про неможливість тривалого співіснування соціалізму й капіталізму, а тим більше їх широкою та глибокою взаємодією задля розв'язання глобальних проблем.

Командно-адміністративна система управління згубно впливала на економіку країни. Господарство республіки розвивалось відповідно до вимог і стратегічних окреслень союзного керівництва.¹² У другій половині 60-х років почала здійснюватись господарська реформа. Головна суть реформи (названої «косигінською») полягала в деякій лібералізації та демократизації господарської системи. Вона передбачала перші кроки до нормальної цивілізованої економіки. Але вже на початку 1970-х рр. ця реформа була згорнута.

В умовах високих цін на нафту і газ на світовому ринку радянська країна робила ставку на розширення продажу сировини. Проте в розвинутих країнах швидко відбувався процес створення енергозберігаючих технологій, що викликало зменшення попиту на паливо і зниження світових цін на нього. Оскільки економіка УРСР входила до єдиного народногосподарського комплексу країни, то темпи занепаду в ній також набували катастрофічного характеру. За 15 років (з 1965 до 1980 р.) темпи зростання продуктивності суспільної праці в Україні зменшились більше ніж удвоє. Плани з більшості показників як у СРСР в цілому, так і в УРСР не виконувалися, а якість значної частини промислової продукції не відповідала світовим стандартам.

Постійно знижувався приріст промислової продукції. Структура виробництва виявилася найгіршою і найвідсталішою серед промислового розвитку країн. Виробничі фонди використовувалися вкрай неефективно. Вражали безпідставні виробничі витрати електроенергії, вугілля, металу. Практично скрізь панувала безгосподарність. Через низьку виробничу дисципліну й технологічну відсталість, промислова продукція (станки, машини, побутова техніка) потребувала «ручної доводки», а нерідко відразу ж після випуску поверталася в ремонтні цехи.

Вересневий (1965 р.) пленум ЦК КНРС прийняв постанову « Про покращення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва ». Аналогічну постанову прийняв і жовтневий (1965 р.) пленум ЦК Компартії України. Протягом восьмої «золотої» п'ятирічки відбулися деякі позитивні зміни. Промисловість республіки освоїла випуск 440 зразків нової техніки й матеріалів. З виробництва було знято 1115 найменувань застарілої техніки. На підприємствах України в 1966-1970 рр. введено в дію 310 повністю автоматизованих виробництв, понад 3 тис. цехів і дільниць, 8 тис. автоматичних, напівавтоматичних і механізованих ліній. Завершилося спорудження найбільших у Європі Придніпровської, Зміївської, Бурштинської, Старобешівської і Луганської теплових електростанцій.¹³ Протягом восьмої п'ятирічки основні виробничі фонди й загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 раза, а національний доход – на 30 %. Всі ці зрушення стосувалися переважно важкої промисловості – металургії, енергетики, промислового машинобудування. Виробництво предметів споживання хронічно відставало від потреб практики. Люди не могли придбати елементарних побутових речей. У побуті стало звичним слово «дефіцит».

«Раковою пухлиною» на тілі України укорінювався військово-промисловий комплекс: виробництво зброї, військові полігони, злочинна концентрація боєприпасів, хімічної зброї масового знищення, ракетних комплексів. Україна залишалася одним із найважливіших виробників зброї й різноманітних видів військової техніки, в тому числі найсучаснішої. Нарощував потужності харківський завод-гігант з виробництва танків. У Дніпропетровську за короткий час було споруджено найбільший у світі завод з виробництва ракетно-космічної техніки «Південмаш», що обслуговував замовлення переважно військового відомства. На військовиків працювали практично всі заводи республіки. Майже на кожному з них існували закриті цехи, «поштові ящики», де концентрувалися найбільш кваліфіковані робітники, інженерно-технічні працівники, науковці. Сюди ж спрямовували найбільш якісну сировину й матеріали. Із приблизно 100 млн. працюючих в СРСР 30-40 млн. було зайнято в оборонній промисловості.

Військово-промисловий комплекс став державою в державі. Військові радгоспи, військові бази, аеродроми, порти, полігони, військові містечка розкинулися на території в 42 млн. га. Це становило 2% всієї території СРСР (тобто площу, яка дорівнювала 2/3 території України).

Важке становище склалося в сільському господарстві. Леймотивом аграрної політики КПРС була щонайвища експлуатація сільського господарства і непаритетне, другорядне його становище порівняно з промисловістю. Аграрний сектор економіки розглядався лише як постачальник сільськогосподарської продукції – продовольства та сировини. Піклування про умови життя і праці на селі було покладене на плечі самих сільських трудівників, селянство зорієнтовувалося владою на скромне задоволення своїх суспільних потреб. Фактично не здійснювався раціональний продуктивний пошук оптимальних форм організації сільськогосподарського виробництва. Партійні рішення з аграрних питань, ухвалені у 60-80-ті роки, були непослідовними, половинчастими, під них не підводилося реальне матеріальне підґрунтя.¹⁴ Нова політика щодо села, яку намагався розробити березневий (1965 р.) пленум ЦК КПРС, виявилася загалом неефективною, хоча і сприяла розв'язанню окремих проблем. Маючи родючі землі, наша країна перетворилася в лідера із закупівлі зерна за кордоном.

Економічна криза негативно позначилась на демографічному розвитку. За два десятиліття Україна опинилася перед загрозою депопуляції. На демографічну ситуацію вплинула також штучна активізація центром міграційних процесів. Мільйони українців, які виїхали за межі республіки на постійну або тимчасову роботу, русифікувались. Мільйони росіян, які приїжджали в Україну, самою своєю присутністю полегшували Москві й Києву здійснення русифікації республіки. Асиміляційний тиск на українців набув масштабності й став всепроникним. 60-80-ті рр. ХХ ст. позначені бурхливою урбанізацією України. Селяни вперше дістали можливість переїжджати в міста, які відчували гостру потребу в робочій силі. Співвідношення між сільським і міським населенням радикально змінилося на користь останнього. Індустріальні галузі господарства інтенсивно поглинали сільську робочу силу, щоб виконати поставлені перед ними завдання. Позбавлене значної частини самодіяльного населення сільське господарство деградувало.

Негативні явища були і в соціальній сфері. Загальмування темпів зростання темпів економіки у сукупності із залишковими принципами фінансування соціальних програм відбилося на рівні добробуту народу. Життєвий рівень населення залишався істотно нижчим, ніж у більшості розвинутих капіталістичних країн. Це все викликало процеси фізичної та соціальної деградації, наростання таких негативних явищ, як спекуляція, алкоголізм, наркоманія тощо.¹⁵ Відсоток природного приросту населення України впав із 13,6 на 1000 жителів 1960 р. до 6,4 на 1000 жителів на 1970 р., внаслідок чого УРСР посідала за природним приростом населення четверте місце знизу серед 15-ти республік СРСР. Таку ситуацію спричинили дві обставини. Першою було падіння коефіцієнта середньої народжуваності в Україні від 20,5 1960 р. до 15,2 у 1970 р. Другий чинник низького приросту – збільшення коефіцієнта смертності з 6,9 на 1000 осіб 1960 р. до 8,8 на 1000 в 1970 р.¹⁶

Широко розрекламовані програми соціальної перебудови села виявились не реалізованими на практиці. Розвиток соціальної інфраструктури здійснювався за залишковим принципом. Виконання багатьох соціальних програм було перекладено на плечі економічно слабких колгоспів. У зв'язку з цим розрив у соціально-побутових умовах мешканців міста й села не тільки не скоротився, а поглибився і в результаті став відчутнішим. За кількісними та якісними показниками житлово-побутових умов, медичного, торговельного, побутового обслуговування, організації дозвілля, благоустрою село значно відставало від міста.¹⁷ У 1964 р. на розвиток народної освіти та культури села з бюджету було виділено 1. 887, 2 млн. крб., у 1965 р. – 2. 168, 2 млн. крб.; на охорону здоров'я у 1964 р. було надано 968.8 тис. крб., у 1965 р. – 1. 131, 4 млн. крб.; на соціальне забезпечення з бюджету було направлено – 1. 132, 8 млн. крб. у 1964 р. і 1. 209,5 млн. крб. у 1965 р.¹⁸ Але це не покращило культурного розвитку села.

Командно-адміністративні методи управління згубно вплинули й на функціонування політичної системи радянського суспільства. Її розвиток мав суперечливий і складний характер. Основною була суперечність між демократичною формою і бюрократичною сутністю політичної системи. Все це значною мірою пов'язувалось із замкненим характером радянського суспільства. За Конституцією СРСР 1977 р. складовими елементами політичної системи радянського суспільства були КПРС, Радянська держава, профспілки, комсомол, кооперативно-колгоспні об'єднання, громадські організації. Було відкинута будь-яке парламентське маскування тоталітарної держави – СРСР.

КПРС проголошувалась «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи». Усередині ж самої КПРС, у період застою, відбувалися негативні процеси, що згубно впливали на політичну систему радянської держави. Прийом до лав КПРС здійснювався за певним соціальним природним добором. Протягом 1965-1989 рр. питома вага робітників серед

.....
вступаючих зросла від 43,2 до 53,2%. Водночас зменшилася частка селянства від 17,6 до 16,3%, а інтелігенції – від 39,2 до 30,5%. 74% нового поновлення вливалось у партію за рекомендаціями комсомолу.¹⁹

У середині КППС у період застою відбувалися негативні процеси, що згубно впливали на політичну систему радянського суспільства. Партійні лідери у деяких випадках відновлювали старі сталінські методи керівництва й управління. Як і раніше, партія діяла усередині командно-адміністративної системи управління, піднімаючись над усім, даючи незаперечні настанови і команди, підміняючи державні та господарські органи і втрачаючи специфічність як політичної організації. Практично існувало змішування функцій партійних і державних органів, зрощення партійного й державного апаратів. Для стилю і методів партійної роботи були характерними формалізм і бюрократизм, виконавчо-наказний стиль у житті партії. Однією з уразливих сторін у функціонуванні КППС виявилась кадрова політика. Імітація багатьма керівниками своїх службових функцій, підміна організаторської діяльності демагогією, поширення протекціонізму, хабарництва, кумівства давали змогу людям, не гідним довіри, десятки років обіймати високі та відповідальні посади. 70-80-ті рр. ХХ ст. були відзначені міцною стабілізацією еліти та припинення її поповнення знизу. Усіляко підтримувався культ Брежнєва, зберігалась і зміцнювалась система вождизму на всіх рівнях. Славослів'я на адресу Брежнєва, розпочате ще на ХХІV з'їзді КППС, посилюється на ХХV і досягає апогею на ХХVІ з'їзді КППС. Культ Брежнєва вимагав підтримання певних якостей особистості, відсутність яких компенсувалась насадженням суто зовнішніх аксесуарів: чотири рази Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної праці, маршал Радянського Союзу, лауреат Ленінської премії в галузі літератури, золота медаль ім. Карла Маркса, орден Перемоги тощо.

Вся влада в країні належала членам політбюро ЦК. Невелика кількість з них становила компартійно-радянську олігархію, яка тримала в руках центральний комітет, а через нього державне управління загалом. Компартійні організації союзних республік мали форму самостійних політичних партій. Однак, їхні статутні права не перевищували прав обласних організацій КППС у Російській Федерації. У ЦК Компартії України існувало політбюро, тоді як у Компартіях союзних республік – тільки бюро. Всі політичні питання стосовно різних сфер життя УРСР теж розв'язувалися в Москві, а не в Києві. Політбюро ЦК у своїй сукупності являло собою «колективне керівництво». Прихід до влади Л. Брежнєва ознаменувався посиленням політичної ваги ЦК КППС у повному складі.²⁰

Комуністична партія України, одна з найбільших територіальних організацій КППС, відігравала важливу роль у фракційній боротьбі, якою характеризувалась політика в Радянському Союзі. На чолі партійної ієрархії стояло Політбюро ЦК КПУ – орган керівництва партійною роботою між пленумами. Компартія України була єдиною республіканською організацією КППС, яка мала такий орган. До нього входили секретарі ЦК, глава Уряду, Голова Президії Верховної Ради, керівник КДБ, профспілок, командувач Київського військового округу, перший секретар Київського міськкому партії. Склад Політбюро формувався особисто першим секретарем і узгоджувався з Політбюро ЦК КППС.

Політбюро ЦК КПУ складалося з 12 членів і 5 кандидатів у члени Політбюро, після ХХVІІ з'їзду – з 11 членів і 7 кандидатів. Склад його оновлювався. У число кандидатів висувалися перші секретарі обкомів, заступники глави Уряду, секретарі ЦК, міністр внутрішніх справ. До складу Політбюро керівники обиралися лише з ініціативи першого секретаря. Позиція інших осіб у цьому питанні вирішального значення не мало. З 1963 р. до 1972 р. КПУ очолював П. Шелест. Гегемонія українців у керівній верхівці КПУ за Кириченка та Підгорного тривала й за П. Шелеста. Так 1966 р. 9 із 11 членів Політбюро й 4 з 5 кандидатів у члени Політбюро були українці. У 1971 р. 9 із 10 членів Політбюро і всі 5 кандидатів у його члени належали до української нації.²¹ До ХХV з'їзду (24.02 – 05.03. 1976 р.) КППС підійшла у складі 15 млн. 694 тис. комуністів, об'єднаних в 390 тис. первинних партійних організацій. Чисельність Компартії України на цей період становила 2 млн. 625 808 членів і кандидатів у члени КППС, об'єднаних в 63 892 первинні організації.

Негативні явища в політичній системі радянського суспільства, в тому числі її головному елементі, радянській державі, затушовувалися парадними фразами про всебічний розвиток демократії. Найяскравіший приклад цього – прийняття Конституції СРСР 1977 р. і на її основі – Конституції союзних та автономних республік. У статті 6 Конституції Комуністична партія закріпила за собою право бути не тільки керівною і спрямовуючою силою суспільства, а й ядром політичної системи, державних і громадських організацій, визначати генеральну перспективу суспільного розвитку, лінію внутрішньої і зовнішньої політики держави, керувати творчою діяльністю народу.²² Так було юридично оформлено право Компартії на єдиновладне керівництво державою.

Обговорення проекту Конституції СРСР перетворилося на суцільне вихвалання досягнень, хоча й вносилися зауваження і побажання щодо конкретизації та поліпшення його тексту. 7 жовтня 1977 року депутати Верховної влади СРСР одногосно проголосували за новий Основний Закон держави. У Конституції 1977 р. збереглося декларативне положення про можливість виходу кожної республіки зі складу багатонаціональної держави. З таким же обговоренням відбувалася підготовка до прийняття Конституції УРСР. 20 квітня 1978 р. сьома, позачергова, сесія Верховної Ради республіки прийняла Конституцію Української РСР, яка була розроблена на політико-правовій основі Конституції СРСР і мало чим від неї відрізнялась.²³ Обговорення проекту Конституції відбувалося за скороченою схемою, але йому також надали «всенародного характеру»: партапаратники провели 280 тис. зборів, у яких взяли участь 32 млн. чоловік. Конституції були суто пропагандистськими документами. Вони так само не відбивали об'єктивної реальності, як Конституція СРСР 1936 року і Конституція УРСР 1937 року.²⁴ Вихідними для змісту Конституцій стали тези, що в країні побудовано суспільство розвинутого соціалізму і у зв'язку з цим наростає процес соціальної однорідності. Але насправді СРСР був псевдонародною державою. Конституція СРСР проголошувала широке коло прав і свобод громадян, присвятивши цьому окрему главу. Однак механізм реалізації прав громадян був ненадійним, а то і взагалі відсутній.

Отже, Українська РСР продовжувала існувати і розвивалась як обмежена в правах суверенності складова гіперцентралізованої держави – СРСР, що маскувала свою унітарність політико-правовою фразеологією про федеративний союз рівноправних республік. У комплексі засобів легітимачії режиму важлива роль відводилась законотворчій діяльності і важелям примусу. Виразною якісною ознакою розвитку в СРСР і в УРСР «соціалістичної законності» було домінування легістських принципів розуміння права, як настанов, законів і указів, наділеної силою чинної влади. Право, згідно з цими принципами, є те, що на даний час має оформлену законом силу; законним вважається те, що йде від офіційної влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История Украинской ССР. В 10-ти т.- К., 1981. Т.10. УССР в условиях развитого социализма (60-е начало 80-х годов).- К., 1985.- 775 с.;
2. Суспільно-політичне життя трудящих УРСР. - / Ред. колегія.: А.Д. Скаба та ін. / У 2-х томах.- Т.2.- К., 1974.- 381 с.;
3. Соломко Є.Т. Аграрна політика КПРС в дії: Діяльність Компартії України по розвитку соціально-політичної і виробничої активності трудівників села. – К., 1980.– 188 с.;
4. Синельникове Р.Д. УРСР – суверенна держава в складі СРСР (до 50-річчя утворення СРСР).- К., 1972.- 16 с.;
5. Цюпа І.А. Україна наша радянська: Попул. нарис. – К., 1960.- 349 с.;
6. Розквіт економіки і культури УРСР. / Матеріал на допомогу лекторам. / Відп. ред.: В.П. Столяренко /.- К., 1967.- 30 с.;
7. Іванченко Р.П. Українська державність в 20-90-х рр. - К., 2000.- 255 с.;
8. Табачник В.Д. Українська державність в ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз.- К., 1996.-435 с.;
9. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К., 2003.- 160 с.;
10. Гончаренко В.Д. Історія держави і права України.– Т.2.- К., 2000.- С. 449;
11. Котигоренко В.О. Політична історія України ХХ ст.- К., 2003.- Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002).- С. 219;
12. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К., 2003.- С. 4;
13. Котигоренко В.О. Політична історія України ХХ ст. – К., 2003.- Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002).- С.205;
14. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К., 2003.- С. 18;
15. Гончаренко В.Д. Історія держави і права України. – Т.2.- К., 2000.- С. 454;
16. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / В. Івашко, В. Корнієнко (пер. з англ.) /.- К., 1997.- С. 224;
17. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921-1991 рр. – Кам'янець – Подільський, 2000.- С. 234;
18. Про державний план розвитку господарства УРСР на 1965 р. // Колгоспне село № 300. Середя, 23 грудня 1964 р.;
19. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К., 2003.- С. 17;
20. Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Україна в період загострення кризи радянської системи. Сер. 60-х – поч.80-х рр. // Історія України. – 2005.- № 21-22.- С. 31;
21. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.. / В. Івашко, В. Корнієнко (пер. з англ.) /.- К., 1997.- С. 313;
22. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К., 2003.- С. 5;
23. Курносов Ю.О. Соціально-економічне та політичне життя УРСР (сер.60-х-поч.80-х рр.) // Український історичний журнал.-1990.- №6.- С. 101;
24. Кульчицький С.В. Загострення кризи радянського ладу (1965-1985 рр.) // Історія України. – 2000.- № 44.- Додаток. – С. 8.